

КОРЗУН

Олена Вікторівна,

молод. наук. співробітник
сектору наукової обробки
документів ДНСГБ УААН

(м. Київ)

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА ДОСЛІДНА СПРАВА У ПРИВАТНИХ НАСІННЄВИХ ГОСПОДАРСТВАХ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті проаналізовано діяльність, значення та основні результати селекційної роботи приватних насінневих господарств Подільської губернії кінця ХІХ – початку ХХ ст. для становлення та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні.

В статье проанализирована деятельность, значение и основные результаты селекционной работы частных семенных хозяйств Подольской губернии конца ХІХ - начала ХХ ст. для становления и развития сельскохозяйственного опытного дела в Украине.

In the article activity, importance and main results of selection work of the private seeding economies of Podilska region in the end of ХІХ – at the beginning of ХХ century is analyzed for forming and development agricultural research work in Ukraine.

У другій половині ХІХ ст. внутрішня аграрна криза, яка поглиблювалась через наростаючу конкуренцію з боку США та західних країн за європейські галузеві ринки, спричинила необхідність подальшого реформування сільського господарства. Сільськогосподарська наука, яка довгий час залишалась інтересом одинаків, почала привертати до себе увагу. У панівних колах заговорили про те, що піднесення сільського господарства неможливе без широкого впровадження наукових досягнень. Про можливості науки селекції, яка надзвичайно активно розвивалась в Західній Європі та США і приносила відчутні плоди, говорили з особливою надією. «Прогресивні господарі», які висівали на своїх полях сортове насіння, на власному досвіді відчули його перевагу. Але поряд із цим, необхідність розвитку вітчизняної селекції, адаптованої до різноманітних природньо-кліматичних умов, ставала

все більш відчутною. Економічний фактор змусив власників сільськогосподарських підприємств Подільської губернії розпочати селекційну дослідну роботу в галузі сортовиведення. У цей період підприємства цукрової промисловості стають основними осередками галузевого дослідництва. Селекційні дослідження цих господарств фактично започаткували зародження сільськогосподарської дослідної справи на Поділлі. Перші ініціативи в організації системної селекційної дослідної роботи з цукровим буряком, а згодом і з іншими сільськогосподарськими культурами, належать подільським підприємствам.

Історіографію дослідження внеску подільських приватновласницьких насінневих фірм у розвиток сільськогосподарської дослідної справи можемо умовно поділити на три періоди: перший – до подій 1917 року, другий – радянська доба та третій – часи незалежної України. Існує також малодоступний пласт історіографічної літератури сучасних російських науковців. Загальний огляд досягнень приватних власників щодо питань селекції сільськогосподарських рослин в Російській імперії та в окремих регіонах робили С.М. Богданов [1], П.Р. Сльозкін [2] та Ф. Куделько [3]. Перші спроби системного аналізу діяльності цих підприємств у Подільській губернії належать В.Н. Сведерському [4], який очолював контрольно-насінневу станцію, створену при Подільському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості на початку ХХ ст., та головному земському агроному Подільської губернії А. Запороженку [5]. За радянської доби до цього питання повертались С.І. Городецький [6], В.А. Лебов [7] та Н.І. Орловський [8]. Існують праці щодо окремих насінневих товариств, які продовжили своє існування у радянські часи. Так, Л.І. Федорович та Л.І. Ковалевський [9], В.А. Живилко та Є.Ф. Кундиренко [10] досліджували досягнення Немерчанської сортово-дослідної станції. Л.Л. Семполовський [11] та К.П. Швайко [12] розробили хронологічні довідники Уладово-Люлінецької дослідно-селекційної станції. Серед сучасних історичних розвідок за часи державності слід виділити працю

В. Колесник [13], хоча у ній розкрито фактично один бік справи – внесок поляків у розвиток селекційної справи в регіоні. Найвизначнішою із сучасних праць у галузі історії селекції вважаємо ґрунтовне дослідження О.Ю. Єліної [14] у двох томах. Щоправда, окремого спеціального комплексного дослідження про внесок приватновласницьких насінневих підприємств у розвиток сільськогосподарської дослідної справи в Україні та Поділлі до сьогодні не існує.

Наше дослідження ставить за мету проаналізувати діяльність відомих у кінці ХІХ – початку ХХ століття приватних насінневих товариств Подільської губернії, які займались селекційною дослідною роботою, звернути увагу на їхній внесок та головні здобутки у розвитку цієї справи для потреб українських земель.

Цукрова промисловість на кінець ХІХ ст. в Російській імперії була стратегічним напрямом економіки. Російська імперія займала друге місце, поступаючись лише Німеччині, за внеском у загальносвітовий обсяг збору цукрового буряка. У свою чергу Подільська губернія у цій галузі сільського господарства займала друге місце в імперії, хоча вітчизняні підприємства користувалися сировиною, насінням виключно французького та німецького походження. Дорожнеча та не завжди якісний сировинний сортовий матеріал сприяли появі зацікавленості земельних власників до селекції. Однак у другій половині ХІХ ст. лише 8 із 60 станцій, які були в імперії, займались дослідженнями в галузі селекції [15, с. 142].

Одне з перших на території Російської імперії насінневих господарств, яке займалось сортовиведенням цукрового буряка, виникло у 60-х рр. ХІХ ст. у Калинівці Подільської губернії в маєтку графа Л.Ф. Валькова [2, с. 23; 8, с. 9; 15, с. 142]. Саме на основі результатів дослідів цього господарства ґрунтувались дослідження провідних тогочасних науковців С.М. Богданова, Ф. Кудельки та Д. Кирсанова [16]. Вони доводили, що континентальний клімат Росії сприяє вирощуванню буряка високої якості з великим вмістом цукру, й російські господарства з успіхом можуть отримувати насіння

цукрового буряка, який нічим не поступається закордонним зразкам. За допомогою селекції були отримані місцеві сорти Калинівка біла 1, Калинівка рожева 2 та Калинівка 3, які у порівнянні з західноєвропейськими сортами, що експортувались, були навіть більш урожайними, але поступались їм за цукристістю. С.М. Богданов ретельно вивчав ці сорти в агрохімічній лабораторії Університету Святого Володимира у Києві. Середньорічне виробництво насіння цукрового буряка у господарстві графа Валькова становило 3200 пудів та займало 40 десятин землі. Власник видавав розгоруті каталоги насіння, де містились проведені в його лабораторії аналізи щодо власних сортів, які культивувались у господарствах Росії, Західної Європи та Америки. Крім того, результати пробних посівів насіння Валькова публікувались на сторінках іноземної фахової літератури [1, с. 227].

До першопрохідців селекційної справи на Поділлі слід віднести селекційні станції графа В. Старорипинського (с. Карабчіївка Кам'янецького уїзду) та Браїлівську економію графа Раллі Вінницького повіту. У Карабчіївці у 1886 р. була облаштована високотехнічна на той час лабораторія [17] і вже у 1878 р. були розпочаті дослідження щодо виробництва власного сорту [4, с. 22]. Результати дослідів під керівництвом агронома Лещинського отримали високу оцінку у фахових наукових колах [18, с. 806, 808].

Безперечно, така незначна кількість селекційних господарств не задовольняла потребу навіть регіону. Крім того, розроблена на науковій основі методика проведення дослідів селекційної роботи на цих станціях не завжди виконувалась правильно. Але їхній внесок у розвиток дослідної справи був безперечним. Подільський регіон вперше заявив про себе як про виробника нових сортів та їхнього насіння не тільки на території Російської імперії, але й на аграрних ринках західних країн. Позитивний приклад цих господарств активізував приватницьку ініціативу у цій галузі та сприяв появі великої кількості товариств різного рівня селекційної роботи.

На кінець XIX – початок XX ст. на території Подільської губернії, крім вищезгаданих, існувало вже 26 насінневих господарств, які проводили

селекційну насіннєву роботу, а саме: Немерчанське насіннєве господарство К.С. Бущинського та М.М. Лонжинського; товариство «Сев» М. Баранецького та І. Орловського; «Івашківці» Г.Р. Дембіцького; «Пилява» братів Якубовських; Товариство виробників та споживачів насіння цукрового буряку «Руссем»; «Котюжани» А.А. Бодри, «Сліди-Токові» К.А. Брандта; «Окна» князя О.Є. Гагаріна; «Текльовка» Т.М. Бернацького; «Деребчин» барона Ар.Ар. Масса; «Уладівка» Нащадків графа Р.А. Потоцького; «Люлинці» А. Якубовського; «Кожуховка» Кожухова; «Удрієвці» І. Орловського, «Сутиски» графа Д.А. Гейдена; «Затишок» Ц.В. Рителя; «Голозубинці» В.В. Скибневського, «Ободне Брацлавського повіту» Ф. Пржесмицького; «Жуківці» В.О. Букраби, «Березівка» А.М. Барановського; «Баштаньовка» В.Є. Словицького та «Книшківці» Лещинського. Крім того, селекційною роботою займались при Чечельницькому цукровому заводі, у Спільці Ялтушківського та Степанівського цукрових заводів. Під м. Вінницею було відкрито насіннєвий завод відомого у той час торгового дому «Рабетге і Гізике», який на певних умовах надавав селекційний матеріал господарям, сприяючи тим самим поживленню інтересу до цієї справи. Агроном та селекціонер Е.Ю. Заленський писав з цього приводу: «На всесвітньому ринку німецькі фірми зустрічають лише конкурентів: фірми з південно-західного краю та Царства Польського. І наша конкуренція не пасивна: ми не тільки не віддаємо зайняті раніше ринки, але й завойовуємо нові» [19].

Зрозуміло, що не всі із згаданих насіннєвих господарств вели селекційну роботу на достатньому науковому рівні. Існуючи, передусім, за кошти власника та реалізуючи його бачення майбутнього в селекційному процесі, отримані здобутки мали різний рівень впливу на становлення дослідництва в регіоні.

Найбільш відомим, масштабним за обсягом дослідних селекційних робіт було насіннєве господарство К.С. Бущинського та М.М. Лонжинського, що знаходилося в маєтку Немерче Могилівського уїзду. Воно було засноване у

1886 р. як фірма-товариство за зразком кращих насінневих західних господарств з ініціативи ученого-агронома Костянтина Бущинського, директора цукрового заводу Михайла Лонжинського та інженера-хіміка Іосифа Орловського. Господарство мало селекційну лабораторію, контрольну, дослідну та метеорологічну станції. Займалося переважно селекцією цукрового буряка, але згодом почало дослідну роботу з іншими культурами (озимою та ярою пшеницею, житом). Діяльність цього господарства можна поділити на два періоди, які пов'язані зі зміною завідувача селекційною роботою. З перших днів заснування станції до 1904 р. дослідною роботою керував І. Орловський, його змінив й працював до 1917 р. інженер-хімік Едмунд Заленський. Зміна директорів зумовила зміну методів селекції, що вплинуло на результати роботи станції. Так, за період завідування І. Орловського вихідним матеріалом для селекції цукрового буряка слугували сорти Вільморен та Клейванцлебен фірми Барона Діппе. Проводився лише типовий масовий відбір. Завдяки цим заходам спочатку було отримано значне підвищення цукристості у коренях, але згодом прогрес призупинився. Особливих прибутків в цей час господарство не приносило, що зумовило вихід двох співорганізаторів товариства, хоча і продовжувало існувати, зберігаючи стару назву. З приходом на посаду директора станції Е.Ю. Заленського відбулись докорінні зміни у методиці та техніці робіт, що сприяло й економічному піднесенню фірми. Цим видатним селекціонером був розроблений метод відбору за кривими вірогідності, при цьому застосовувався метод раціонального сумування окремих повторень. У деталях було розроблено метод оцінки нащадків (порівняльне сортовипробування) [10, с. 4]. Крім того, Немерчанське господарство опублікувало методичні рекомендації щодо облаштування дослідних полів для вирощування цукрового буряка [20]. Весь план робіт та оцінка сортів були поставлені на серйозну наукову основу. Це сприяло значному підвищенню цукристості. Так, Немерчанська станція збільшила цукристість буряка на власних селекційних матеріалах за період свого існування майже

на 3,5 %. Це було видатним досягненням селекції Російської імперії. За ці досягнення господарство було нагороджено великою золотою медаллю Головного Управління Землеробства та Землевпорядкування, 3 почесними дипломами (вищі нагороди), 4 золотими медалями, 3 дипломами та 4 срібними медалями [21, с. 9; 22; 23].

Поряд із селекцією цукрового буряка в Немерчі проводилась селекція зернових культур. Зокрема були виведені сорти озимої пшениці Триумф Подолії та Банатка Подольська, овес Немерчанський Ранній, озиме жито Ексельсіор та пшениця Немерчанська ярова та Немерчанська ярова чорна. Були також виведені сорти жита Схрещена 1 та Петкус, за допомогою гібридизації виведено новий сорт вівса Немерчанський новий (Ювілейний).

З 1906 року для проведення дослідів у різноманітних ґрунтових та кліматичних умовах була організована нова селекційна станція у маєтку Гурка Народова біля Кракова, де всі селекційні роботи узгоджувались із Немерчанською станцією. Крім того, фірма «К. Буцинський і М. Лонжинський» мала досить широку сітку представництв як у Російській імперії, так і у Західній Європі та Америці, що дозволяло не тільки збувати вироблену продукцію, але й допомагало підтримувати тісні контакти з клієнтами, які надавали цінні зауваження щодо використання тієї чи іншої культури [21].

Характеризуючи передові селекційні господарства, варто згадати Деречинський маєток барона Аріста Маса. Це господарство займалось сільськогосподарською дослідною роботою у різних напрямках, серед яких окремо велось селекційне розведення насіння цукрового буряка та інших сільськогосподарських рослин, зокрема ячменю та картоплі. Для потреб господарства у 1886 р. була збудована окрема селекційна лабораторія та спеціальні складські приміщення. За досягнуті результати це підприємство було неодноразово нагороджено призами та преміями на різноманітних сільськогосподарських виставках: у 1892 та 1897 рр. золотими медалями Київського товариства сільського господарства та сільськогосподарської

промисловості, у 1895 р. золотою медаллю Імператорського Московського товариства сільського господарства, у 1901 р. почесною грамотою Подільського товариства сільського господарства та сільськогосподарської продукції та ін. Селекційні роботи із цукровим буряком велись індивідуальним методом з метою отримання найбільшої кількості цукру з десятини та задля швидкого розмноження використовувався найновітніший на той час спосіб Новачека. Селекція картоплі ставила за мету досягнення максимальної крохмальності та урожайності форми. Селекція пивовареного ячменю мала завдання вивести форми з максимальною врожайністю та найменшим вмістом азотистих речовин. Досягнення у селекційній справі та зразковість ведення господарства сприяли тому, що саме тут було облаштовано перше дослідне поле, яке мало на меті не тільки обслуговувати власне господарство, але й весь регіон [24, с. 19]. Крім того, Київське товариство сільського господарства та сільськогосподарської промисловості визнало його одним із зразкових і включило до переліку господарств для наслідування [25]. Щороку долучалися до сільськогосподарської дослідної роботи студенти Новоалександрійського інституту сільського господарства та лісівництва.

Безперечно, не можна не згадати Уладівську селекційну станцію, засновану у 1888 році на території Уладівського рафінадно-цукрового заводу. Її першим організатором та завідувачем упродовж 10 років був відомий агроном та ботанік доктор Ф. Куделька. У 1898 році керівником селекції стає доктор Л.Л. Семполовський, який протягом 52 років був відданий галузевій дослідній справі. [13, с. 674-676]. Головною метою «уладівської» селекції було виведення місцевих сортів, пристосованих до кліматичних та ґрунтових умов регіону. З 1901 р. для вивчення насіння «уладівської еліти» в інших кліматичних та ґрунтових умовах організовано селекційне відділення в Гусятичах біля м. Ходорова у Східній Галичині у маєтку К. Романського, адміністратора Уладівського заводу. А з початком Першої світової війни відкривається селекційна станція при Ситковецькому цукровому заводі

Південно-Російського товариства «Мередіан» [11, с. 5–9]. Таким чином, центральна Уладівська станція мала два філіали, які суттєво відрізнялись за кліматичними та ґрунтовими умовами. Це дозволяло нарощувати селекційну роботу, покращувати конкурентоздатність насіння цукрового буряка на європейському ринку.

Варто зупинитись на господарстві Іванівці Брацлавського уїзду Лучанської волості вченого-агронома Цезарія Рителя, заснованому у 1911 р. Господарство спеціалізувалось на виведенні сортів цукрового буряка з характерними рисами високоцукристості та стійкості до посухи та сортів пшениці з високою врожайністю, морозостійкістю та стійкістю до хвороб. Відмітимо, що за праці з дослідження спадкових ознак цукрового буряка та за покращення методів селекції Цезарій Валентинович у 1913 р. на Всеросійській виставці у Києві був нагороджений срібною медаллю.

Серед найбільших господарств, що займались селекційною роботою слід назвати Товариство виробників та споживачів насіння цукрового буряка Київської, Подільської та Волинської губерній «Руссем», яке ставило собі за мету виведення на раціональних наукових основах власних сортів цукрового буряка високої цукристості, стійких проти засухи та хвороб, збільшення урожаю цукру з десятини та, на сам кінець, організацію збуту насіння в Росії та за кордоном. Для досягнення намічених цілей товариство «Руссем» заснувало власну селекційну станцію в наданому йому для лабораторії приміщенні Шпиківського маєтку М.П. Балашова при м. Юлямполі. Головою господарства був Стафан Коско, а селекційною лабораторією завідував генетик Е.В. Хренніков, який працював під керівництвом вченого селекціонера професора В.В. Колкунова [26, с. 4–5]. На Всеросійській виставці 1913 р. у м. Києві за організацію селекційної справи господарству була присуджена велика срібна медаль Головного Управління Землеробства та Землевпорядкування. Господарство з цієї нагоди видало методичні рекомендації щодо ведення дослідної справи [26]. На дослідній станції особлива увага приділялась дослідженню ґрунтів та впливу добрив на різні

сортів. Був розроблений та запатентований спеціальний метод зберігання селекційного матеріалу цукрового буряка. Високотехнічно облаштована лабораторія дозволяла проводити повний спектр хімічних аналізів маткового насіння.

Насіннєве господарство «Баштаньовка» Ольгопільського уїзду Пішанської волості В.Е. Словицького, засноване у 1890 р., спеціалізувалось на виведенні сортів виключно цукрового буряка. У результаті селекційних робіт з метою збільшення урожайності та цукристості господарство вивело сорт «Словицький». Досягнення господарства були відзначені дипломами та золотими медалями Варшавського Професійного Товариства Цукрових заводів.

Господарство братів Якубовських у с. Дашкові та с. Петрашівці поблизу Шпикова Ямпільського уїзду вело селекцію цукрового буряка, акліматизацію озимого ячменю, чечевиці та гороху. Підбір елітного матеріалу здійснювався шляхом відбору екземплярів правильної форми, з більшою питомою вагою та більшим вмістом цукру.

Товариство «Сев» М. Баранецького та І. Орловського – об'єднане виробництво та розведення сортів насіння, лабораторія та дослідні поля якого знаходились у с. Удрівці Летичівського повіту. Комерційною частиною підприємства та дослідними полями керував М. Баранецький, а для керування селекційною роботою запрошувались висококваліфіковані спеціалісти. Свою селекційну діяльність воно почало у 1900 році тільки щодо цукрового буряка, але згодом стало спеціалізуватися на інших культурах. Була проведена детальна селекційна робота з сортом Гор-Конкур, випробувано 63 сорти пшениці, найкращими з яких було визнано Генеологічну червону. При селекції сортів вівса були поставлені завдання виведення сортів з дозріванням або дуже рано, або дуже пізно, щоб збір урожаю вівса не співпадав зі збором урожаю пшениці. Поряд із селекцією кукурудзи, гороху, маку, картоплі особлива увага приділялась селекції кормової моркви та цукрового буряка [4, с. 21]. За свої експонати фірма була

відзначена численими дипломами, в тому числі почесним дипломом та 3 золотими медалями.

Потрібно також віддати належне науковим здобуткам господарства «Текльовка» Могилівського повіту Біляно-Шаргородської волості Теофіля Бернацького. Ця фірма ставила за мету селекцію в основному зернових культур. Господарство почало своє існування з 1901 р., а вже у 1913 р. за надані експонати на Всеросійській виставці у Києві було нагороджено золотою медаллю Департаменту Землеробства та Землевпорядкування. За час свого існування було виведено понад 120 константних форм озимої пшениці, крім того, господарство займається виведенням сортів вівса, ярої пшениці та озимого ріпаку. В роботі щодо виведення та відбору озимої пшениці та ріпаку головна увага приділялась урожайності, пізнім формам, стійким до захворювань. Так, до здобутків цього підприємства слід віднести виведення сортів озимої пшениці Фортуна червоноколосна та Лігія білоколосна. В питанні виведення нових форм господарство користувалося, залежно від об'єкта селекції та завдання, всіма методами відбору: індивідуальним, масовим та схрещуванням. Що ж до пивовареного ячменю, то завдання ставилися таке – досягти максимальної урожайності та мінімального вмісту азотистих речовин. Робота велась шляхом схрещування місцевих різновидів сорту Ганна з ячменем Шевальє. Отримана форма розмножувалася під назвою «Теодозія». Результатом селекції кукурудзи стало виведення сорту Подільський карлик шляхом схрещення американських культур із метою досягти більшої урожайності, низькорослості та раннього дозрівання. Методика дослідів була настільки добре відпрацьована, що це господарство було відзначене Київським товариством сільського господарства та сільськогосподарської промисловості як зразкове, на його базі протягом багатьох років проводилися практичні заняття для студентів Університету Святого Володимира [24, с. 19–21].

Отже, можна зробити висновки, що на кінець XIX – початок XX ст. передові насінневі господарства Подільської губернії були ініціаторами

зародження сільськогосподарської селекційної дослідної справи у регіоні. Великі фінансові витрати при купівлі насіння у західноєвропейських фірм, відсутність гарантії щодо якості сировини та неадаптованість багатьох сортів цукрового буряка до подільських кліматичних та ґрунтових умов сприяла появі інтересу до розведення власного насінневого фонду. Вкладаючи значні капітали в організацію селекційної роботи, запрошуючи висококласних фахівців даної галузі для здійснення дослідів, приватні власники сприяли поширенню тогочасних досягнень наукової агрономічної думки, активізації наукових пошуків вітчизняних науковців. Результатом селекції того часу стала майже повна відмова від поставок сортового насіння цукрового буряка західноєвропейського виробництва підприємствами південно-західного краю Російської губернії. У часи Першої світової війни було фактично монополізовано постачання сортовим насінням цукрового буряка країн, які воювали проти Німеччини та Австро-Угорщини: Великобританії, США, Румунії, Італії та Франції та ін. Крім того, військова блокада та припинення традиційних поставок сортового насіння з Німеччини стимулювали насіннєві господарства розширювати напрямки своїх наукових пошуків та починати селекційні досліді і з іншими культурами – пшеницею, житом, вівсом, кормовими травами та ін.

Список використаної літератури

1. *Богданов С. М.* Русские свекловичные семена / С. М. Богданов // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1887. – Ч. CLIV. – С. 211–233.
2. *Слезкин П. Р.* Сахарная свекла и ее культура / П. Р. Слезкиню – Спб., 1908. – 98 с.
3. *Куделько Ф. К.* Сахарная свекловица и ее культура / Ф. К. Куделько. – Спб. : Изд. А. Ф. Девриена, 1895. – 122 с.
4. *В. С.* Положение селекционно-семенного дела в Подольской губернии / В. С. // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 14. – С. 17–22.
5. *Запороженко А. П.* О семенных хозяйствах Подолии / А. П. Запороженко // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – № 6-7. – С. 3–16.
6. *Городецький С. І.* Культура цукрових буряків на Україні / С. І. Городецький – К. : Цукротрест, 1925. – 374 с.
7. *Семенное дело Сахаротреста и его сортовой фонд* / [сост. В. А. Лебов]. – К. : Издание С.С.У. Сахаротреста, 1928. – 156 с., табл., карта.

8. *Орловский Н. И.* Этапы развития отечественной селекции сахарной свеклы / Орловский Н. И. – К. , 1973. – 156 с.
9. *Федорович Л. И.* Исторический очерк Немерчанской сортоводной станции / Федорович Л.И., Ковалевский Л.И. // Труды Немерчанской Сортоводно-опытной станции Вып. 2 / В.С.Н.Х. Сортоводно-семенное управление Сахаротреста. – К. : Издание С.С.У. Сахаротреста, 1927. – С. 5-22.
10. *Живилко В. А.* Краткая историческая справка о Винницкой (бывшей Немерчанской) государственной сельскохозяйственной опытной станции (1886–1961 гг.) / В. А. Живилко, Е. Ф. Кундиренко // 75 лет Винницкой (бывшей Немерчанской) государственной сельскохозяйственной опытной станции : [науч. труды, т. 2] / Винницкая государственная сельскохозяйственная опытная станция. – К. : Гос. изд-во с.-х. л-ры УССР, 1963. – С. 3–9.
11. *Семполовский Л. Л.* Исторический очерк Уладово-Люлинецкой селекционной станции / Л. Л. Семполовский // Труды Уладово-Люлинецкой селекционной станции (1888–1928 год) / ВСНХ – СССР, Сортоводно-семенное управление Союзсахара, Уладово-Люлинецкая селекционная станция. – К. : Изд. УСС Союзсахара, 1930. – Вып. I. – С. 5–13.
12. *Швайко К. П.* Уладово-Люлинецкая опытно-селекционная станция : хронолог. справочник (1888–1978) : рукопись / К. П. Швайко. – Б.м., 1978. – 90 с.
13. *Колесник В.* Відомі поляки в історії Вінниччини : біогр. словник / Вікторія Колесник ; Вінницький обл. краєзнавчий музей, Він. обл. універсальна наук. б-ка ім. К. А. Тімірязєва, Краєзнавче тов. «Поділля». – Вінниця : ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с., іл.
14. *Елина О. Ю.* От царских садов до советских полей : история сельскохозяйственных опытных учреждений XVIII – 20-е годы XX в. : в 2 т. – М., 2008. – Т. 1. – 480 с. ; Т. 2. – 488 с.
15. *Елина О. Ю.* От развлечения аристократов до декретов большевиков : вехи российской селекции. Конец XIX века – 1920-е гг. / О. Ю. Елина // Нестор № 9. На переломе. Отечественная наука в конце XIX-XX века : источники, исследования, историография. Вып. 3. – Спб. : Изд-во Санкт-Петерб. ин-та истории РАН «Нестор-История», 2005. – С. 139–155.
16. *Кирсанов Д.* О сортах сахарной свеклы / Д. Кирсанов // Сельское хозяйство и лесоводство. – 1887. – Ч. CLIV. – С. 101–124.
17. *Реклама* // Вестник сахарной промышленности. – 1908. – № 24. – С. 7.
18. *Рытель Ц. В.* Производство семян сахарной свекловицы и подбор сеянников до начала нынешнего столетия / Ц. В. Рытель // Вестник сахарной промышленности. – 1908. – № 51. – С. 802–809.
19. *Заленский Э. Ю.* Семенной вопрос в России / Едмунд Заленский // Вестник сахарной промышленности. – 1915. – № 24. – С. 568.

20. *Инструкция* по устройству опытных полей сахарной свекловицы / сост. Немерчанским семенным хозяйством К. Бущинского и М. Лонжинского в Немерче. – К. : Тип. Г. Л. Фронцкевича, 1896. – 13 с.
21. *Краткое* описание Немерчанского семенного хозяйства // Подольский хозяин. – 1915. – № 8. – С. 8–11.
22. *Реклама* // Подольский хозяин. – 1916. – № 1.
23. *Реклама* // Вестник сахарной промышленности. – 1915. – № 33.
24. *Положение* селекционно-семенного дела в Подольской губернии // Подольский хозяин. – 1916. – № 7-8. – С. 17–23.
25. *Труды* комиссии по описанию имений состоящий при Киевском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – К. : Тип. П. Барского, 1893. – Вып. I. – С. 129–231
26. «*Руссем*» : Общество производителей и потребителей семян сахарной свекловицы Киевской, Подольской и Волынской губерний – Б.м., б.г. – 12 с.